Pieter van Os

Liever dier dan mens

Een overlevingsverhaal

2019 Prometheus Amsterdam

Voor Henk en Heleen

© 2019 Pieter van Os
Omslagontwerp DPS Design & Prepress Studio
Foto omslag Bettmann/Getty Images
Foto auteur Angèle Etoundi Essamba
Kaarten binnenwerk Hester Schaap
Zetwerk Elgraphic
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 3671 0

1

De Boeg (proloog)

'Verzamel zo veel mogelijk. Na de oorlog kunnen ze het uitzoeken.'

– EMANUEL RINGELBLUM, historicus

Bij het voeren van de varkens gooide de boerin etensresten van haar gezin naast de trog in de schuur, één keer per dag. Via een kleine opening in de vloer belandde het eten bij vijf hongerige onderduikers.

Onder de varkensstal, vermoedde haar man, zou niemand op zoek gaan naar joden. Hij kreeg gelijk. Drie overleefden de oorlog, al leken ze bij de bevrijding niet meer op de mensen die drie jaar eerder bij hem hadden aangeklopt.

Van eens per dag een paar etensresten kan een mens nauwelijks bestaan en hele dagen gehurkt zitten is funest voor lijf en leden. De twee onderduikers die het niet overleefden, hadden de schuilplaats in het gehucht Godlewo Wielkie voor even verlaten om spullen te halen die ze in de buurt van hun eigen huis hadden verstopt. Ze haalden die waarschijnlijk op in de hoop daarmee meer eten te kopen via of bij de boer, of om zichzelf er beter mee te beschermen tegen de ratten, de vorst, het regenwater of de stank van de uitwerpselen van de varkens. Ze hebben het tripje niet overleefd.

De boerderij staat er nog. Die dient nu als schuur in de tuin van een later gebouwde boerderij. Decennia zon en regen hebben het hout muisgruis gekleurd. Van de nieuwe boerderij, zo'n 15 meter verderop, bladdert stuc af waarachter enkele grote en slordig op elkaar gemetselde bakstenen tevoorschijn komen.

De schuur verwijst naar een ver verleden, de boerderij naar een toekomst die ook alweer vergleden is. Het is net een miniatuurflatje, vier-

kant, met een plat dak, twee verdiepingen en twee identieke balkonnetjes. Een schotelantenne maakt het af. De balkonnetjes zijn zo klein dat ze alleen zijn te gebruiken om de vuilniszakken buitenshuis te houden. *Kostka PRL-owska's* noemen Polen deze boerderijtjes, ofwel communistenblokjes: miniversies van de flatgebouwen die tijdens de Volksrepubliek Polen (PRL) in de grote steden verrezen, de zogenoemde 'bloki'.

Vier jaar woonde ik in een stad die vol staat met die flatgebouwen: Warschau, hoofdstad van Polen. Op zoek naar mensen en plaatsen uit een aangrijpend historisch relaas reisde ik steeds opnieuw naar het oosten, meestal langs de rivier de Boeg, die Bug heet in het Pools. Tijdens die tripjes probeerde ik die blokflatjes weg te denken, want een van de schaarse zekerheden uit het verhaal dat ik najoeg, is de tijd van handeling: die ligt voor 1946, in een tijd zonder flatboerderijtjes.

Daarom concentreer ik me, daar in de tuin op zo'n 100 kilometer van Warschau, op de houten schuur. Die fungeerde tijdens de oorlog immers als boerderij. Vandaar zoek ik het varkenshok, dat erachter of ernaast moet hebben gestaan.

De onderduikers groeven het gat samen met de boer en zijn zoontje in de zomer van 1941, kort nadat de Duitsers ook dit deel van Polen hadden veroverd. De boer, zoon en onderduikers groeven tot bijna twee meter onder de grond. Ze deden er twee dagen over.

Ik kan de plek waar de varkensschuur heeft gestaan niet vinden. Helaas doet de huidige eigenaar van de blokboerderij niet hard zijn best mee te zoeken. Hij vindt het maar een rare geschiedenis. Hij herhaalt, tot vervelens toe, dat hij de eigenaar uit de jaren veertig niet heeft gekend. 'Ik ben nieuw hier.' Hij arriveerde in de jaren vijftig van de vorige eeuw.

Een Poolse vriendin is mee om te vertalen. Op de weg terug naar Warschau vraagt ze wat de onderduikgeschiedenis op de boerderij te maken heeft met het boek dat ik schrijf. Ik stamel een paar antwoorden. Zoals: de Poolse joden die schuilden bij de boer kwamen uit Czyżewo. Dat stadje heet tegenwoordig Czyżew-Osada en was ooit het sjtetl waar de moeder van mijn hoofdpersoon en haar ouders vandaan komen. De boerderij in Godlewo Wielkie ligt 6 kilometer naar het zuiden. Bovendien, zeg ik, gaat het hier over joodse Polen die probeerden te overleven op het Poolse platteland, iets wat ook mijn hoofdpersoon enkele maanden heeft geprobeerd.

Mijn Poolse vriendin glimlacht. Als je zo begint, zegt ze, kun je aan het reizen blijven. Ze rekent voor: in Czyżewo was 85 procent van de bevolking joods, wat neerkomt op een paar duizend mensen. Zijn al hun pogingen te overleven relevant voor mijn boek? En ze rekent verder. Het Polen van 1939 telde zo'n drieënhalf miljoen joodse staatsburgers, van wie ruim 250.000 hebben geprobeerd onder te duiken op het platteland. 'Wil je al hun verhalen kennen om die van jouw hoofdpersoon op waarde te kunnen schatten?'

De hoofdpersoon waar zij over spreekt, is een dame in Amstelveen die opgroeide in een orthodox-joods gezin in een wijk van Warschau die later het hart zou vormen van het getto, een soort publieke gevangenis ontworpen door de Duitse bezetter. Als enige van haar familie overleefde ze de oorlog, niet door onder de varkens te leven, maar door zichzelf uit te geven voor iemand anders, met verschillende namen en levensverhalen in een tijd dat je identiteit bepaalde of je bleef leven of niet.

De Poolse vriendin en ik zwijgen. Ik doe alsof ik bijzonder geïnteresseerd ben in de tientallen, zo niet honderden billboards waar we langs rijden. Vaak scheidden ze de weg en een droge sloot van laag grasland en kleine, recent geplante dennenbosjes. De wereld tussen Czyżewo en Warschau is tamelijk eentonig. De Poolse vriendin vraagt voorzichtig: 'Moeten we nog naar Wrocław, om Czesław Cholewicki te spreken?'

Deze Cholewicki is de zoon van de boer en boerin die in Godlewo Wielkie mensen verborgen onder hun varkens. Na de oorlog is hij als vijftienjarige naar het westen van het land verhuisd, voorheen Duits gebied dat door de oorlog in Polen kwam te liggen.

Nieuwsgierigheid wint het van het verstand. Een paar dagen later zitten we, na weer een paar uur in de auto, op de bank in een stenen huis van een boerengehucht in de buurt van Wrocław. Daar geeft de 88-jarige Cholewicki het verhaal zoals hij het zich herinnert. Hoe hij en zijn vader een gat groeven onder de varkensstal, hoe ze daar twee bomen en een hoop takken en modder overheen legden om er een nieuwe vloer van te maken. Hoe de onderduikers via het aangebouwde hondenhok wat lucht kregen en er 's nachts even uit mochten om hun benen te strekken, dat vader de hond had geleerd geen acht te slaan op de onderduikers, dat de boerderij gelukkig geïsoleerd aan de rand van het bos lag zodat de

honden van de buren niet direct zouden aanslaan bij elk geluid of elke beweging bij hen. Over het uiteindelijke lot van de onderduikers wil de man kort zijn. De twee die op zoek gingen naar hun spullen vond zijn vader een paar dagen later terug in het bos, vermoord. Het was onwaarschijnlijk dat Duitsers dat hadden gedaan. Daar waren er maar weinig van in de omgeving en bovendien was er geen kogel aan te pas gekomen. 'Duitsers stonden erom bekend dat ze mensen vermoordden met kogels, niet met knuppels of hooivorken.'

De overgebleven drie onderduikers bleven zitten tot twee dagen na de bevrijding, voorjaar 1944. Daarna liepen ze naar hun geplunderde huizen in Czyżewo, die niet waren ingenomen door katholieke Polen, zoals de grotere huizen aan het centrale plein. Het nieuws van hun terugkeer verspreidde zich razendsnel. Een groep gewapende Polen kwam bij ze langs, op zoek naar geld, goud of andere waardevolle spullen. 'De gedachte was dat joden die alles hadden overleefd, heel rijk moesten zijn,' aldus Cholewicki. 'Maar deze mensen hadden niets.'

De gewapende Polen vermoordden de vader, moeder en dochter die twee jaar lang in het hol onder de varkens hadden geleefd. Daarna trokken ze naar de boerderij in Godlewo Wielkie. De hond van de Cholewicki's kondigde hun komst aan. De jonge Czesław rende de achterdeur uit en verstopte zich in de struiken. Van daaruit hoorde hij hoe de Polen tekeergingen tegen zijn vader.

'Waar is het goud van de joden?!'

'Waar heb je het verstopt?!'

De mannen vonden niets. 'Ze sloegen vader zo hard dat hij niet meer kon opstaan.' Een paar dagen later overleed hij aan zijn verwondingen.

De Poolse vriendin heeft gelijk, het is een zijpad, een van vele. En toch was dit uitstapje relevant, denk ik. Niet alleen omdat de neerslachtig stemmende gruwelijkheid ervan exemplarisch is voor alle zijpaden waarop iedereen stuit die ten oosten van Berlijn op reis gaat in de tijd, maar ook omdat ik in gesprek met Cholewicki voor het eerst inzag dat ik een illusie had nagejaagd. Lange tijd had ik van alles proberen uit te gummen, de flatboerderijtjes, de billboards, de restaurants gebouwd als kastelen, de honderden rotondes vernoemd naar Johannes Paulus II, de mintgroene verf waarmee Poolse plattelandsbewoners zo graag hun gestucte huizen beschilderen. Met dat wegdenken hoopte ik terug te ke-

ren naar een tijd voor 1946, om beter te kunnen beschrijven in welke wereld mijn hoofdpersoon leefde. Maar na dit zoveelste treurige verhaal begreep ik een decor te hebben gezocht dat er waarschijnlijk nooit is geweest, een idee-fixe wellicht, een feeërieke, sprookjesachtige wereld vol kleurrijke nederzettingen, omgeven door fraai, heuvelachtig landschap, lommerrijk, groen, met kalm stromende beekjes, fluitende vogels en wuivend graan. Waar het leven eenvoudig was, simpel en tegelijk vervuld van een rijk gemeenschapsgevoel.

Dit verhaal was een soort laatste duwtje, want tegen mijn projecties in was allengs al een besef gegroeid dat zonder de billboards, blokflatjes en verregende rotondes die geïdealiseerde wereld niet plotseling zou verrijzen. Ik begreep dat het hier ook tachtig jaar geleden plat en nat was, naar en koud, de mensen, als overal, in staat tot angstaanjagende meedogenloosheid en de armoede lelijk en gemeen. Niet voor niets kende het stadje Czyżewo voor de oorlog twee mensensmokkelaars, twee mannen die er tegen betaling voor zorgden dat je naar Amerika, Canada of Argentinië kon emigreren, of desnoods gewoon naar Duitsland of Tsjecho-Slowakije.

Deze mensensmokkelaars leefden in Czyżewo tussen drie eierenhandelaren, enkele dakdekkers, metselaars, marskramers, slagers en bakkers, een horlogemaker, twee timmermannen, een hoedenmaker, een smid en tientallen '*Luftmenschen*', bewoners die afhankelijk waren van liefdadigheid. Voor één op de vijf joodse Polen, zo leert een rapport uit 1939, was georganiseerde hulp de enige bron van inkomsten.

∝

De journalist Rafael F. Scharf, die de oorlog overleefde als correspondent in Londen, zou zich op hogere leeftijd voltijds inzetten voor de verspreiding van de kennis over de joodse wereld uit zijn jeugd. Daarbij was het belangrijk, zei hij in talloze lezingen, om 'een rechte koers te varen tussen nostalgie en werkelijkheid'. Ja, schreef hij, de meer dan drie miljoen joden in vooroorlogs Polen vormden de 'grootste, meest vitale en meest creatieve tak van het joodse volk'. Ze waren 'een bron waaruit een bijdrage vloeide aan het literaire, muzikale en wetenschappelijke erfgoed van de mensheid, in disciplines zo verschillend als Talmoedstudie en moderne natuurkunde'. Tegelijk was de misdaad van de Duitsers

zo groot dat het onmogelijk is die groter te laten lijken door het verleden te idealiseren. Bovendien staat die idealisering kennis over de historische werkelijkheid in de weg.

Dat inzicht verbeterde de gesprekken die ik voerde met de hoofdpersoon van dit boek, Mala Rivka Kizel, wier overlevingsverhaal me door de twintigste-eeuwse geschiedenis van Centraal-Europa gidste. Tegenwoordig heet ze Marilka Shlafer. Woonplaats: Amstelveen. Geboren: februari 1926 te Warschau, als zesde in een gezin van acht kinderen.

Mala is mevrouw Shlafer voor mij. Ik heb haar verscheidene keren opgezocht in haar knusse doorzonwoning van gele baksteen in een wijkje met rijtjeshuizen ergens tussen de Bosbaan en de Amstel. Zij ontvangt aan een ronde tafel met koekjes en koffie. Aan de muur hangen omlijste foto's, recente afbeeldingen van haar kinderen en kleinkinderen en van haarzelf met vrienden van de lokale bridgeclub Nieuwer Amstel. Ze staan lachend om haar heen terwijl een opgewekt ogende mevrouw Shlafer een zilveren bokaal in haar handen houdt.

Mala is kind van Ester Doba Saper en Sender Itzhak Kizel. Ze schetst haar jeugd in kleuren en streken die niet thuishoren op de dromerige schilderijen van Marc Chagall waarop joodse sjtetlbewoners zweven boven kleurige, houten huisjes, hier en daar een viool onder de arm en omringd door mythologische, zelfs lachende dieren. Mala hield van haar ouders. Ze rouwde om hen en doet dat nog altijd, bijna tachtig jaar na hun onvrijwillige dood. Tegelijk schroomt ze niet te vertellen dat haar ouders weinig aandacht voor haar hadden, een meisje. 'Je kon beter een jongen zijn.' Bovendien had moeder een besmettelijke ziekte, waarschijnlijk tuberculose, dus bij haar mocht je niet te dicht in de buurt komen. Ging het beter met moeder, dan was ze druk in een speelgoedwinkeltje dat ze dreef. Mala: 'Ik zag haar niet vaak. Volgens mij heb ik één keer een kus van haar gehad op mijn been, toen ze mijn veter strikte.'

Vader wijdde zijn leven aan de bestudering van de Tora en de opleiding van jonge Talmoedgeleerden. Alleen jongens, dat spreekt. 'Mijn vader vond eigenlijk dat je niet eens naar meisjes mocht kijken, ook niet als die je zus waren. Dat liet hij mijn broers weten, die natuurlijk naar de leefregels van het geloof dienden te leven.' De geboorte van jongetjes werd uitgebreid gevierd, met cadeautjes en snoep. Die van een meisje ging in stilte voorbij. 'Vader heeft me nooit aangehaald of een aai over mijn bol gegeven.'

Mala is klein van stuk, slank noch stevig, eerder robuust. Verzorgd wit haar golft boven een scherp, wakker gezicht. Met verbazingwekkende luchthartigheid vertelt ze over gebeurtenissen die de diepste afgronden van de menselijke natuur blootleggen. Zoiets was ik eigenlijk nooit tegengekomen in geschriften of bijeenkomsten over de holocaust. Ze lacht vaak en zelden uit ongemak. Tegelijk bagatelliseert ze niets: haar overlevingsverhaal gaat over die diepste afgronden. De opinieartikelen over wat tegenwoordig identiteitspolitiek heet, verbleken erbij, of krijgen in elk geval een andere kleur, juist omdat Mala's verhaal daarover gaat: over de obsessie met natie, staat, ras en identiteit.

In verkorte versie kende ik haar oorlogsverleden al. Haar kleinzoon had het me verteld, Amir Swaab. Hij is een vriend die ik uit het oog was verloren tot ik hem op een dag in Warschau achter een piano zag zitten. Hij, pianist van beroep, begeleidde een Nederlandse cabaretière die voor de Nederlanders in de Poolse hoofdstad liedjes zong over het leven van keurige mensen in het Gooi. Amir is een man met weerbarstige krullen en een fijnzinnig gezicht waarin regelmatig een olijke glimlach oplicht die een luchthartigheid suggereert die zich niet eenvoudig laat verklaren uit zijn tamelijk beschouwende persoonlijkheid. Na de voorstelling vertelde hij dat hij niet voor het eerst in Warschau was. Zijn overgrootmoeder ligt op de joodse begraafplaats en hij was al eens op zoek gegaan naar het graf. We besloten er de volgende dag samen naartoe te gaan.

De begraafplaats, een van de weinige fysieke overblijfselen van de joodse gemeenschap in Warschau, is gigantisch. We vonden het graf. Amir, die een tijd in Israël heeft gewoond, las in het Hebreeuws op de grafsteen dat zijn overgrootmoeder is overleden in 1934. Haar dochter, Amirs oma Mala, was toen nog maar een meisje. Op die zonnige dag vertelde Amir hoe dat meisje de oorlog heeft overleefd. Het verhaal heeft me sindsdien niet meer losgelaten.

In de maanden en jaren die volgden, lukte het me zelden het bondig te vertellen. Ik verdwaal in de details, want die lijken juist zo veel waarde te geven aan een verhaal dat even onwaarschijnlijk als waar is. Juist de details tonen hoe overleven een intense vorm van opgroeien is, met alle kameleontische vaardigheden die veerkrachtige tieners onderweg verwerven en die vereist blijken in een leven buiten de eigen groep. Want Mala groeide op in een wereld gedomineerd door mensen die, hoe ver-

schillend ze ook waren, allen geloofden in de kwaadaardigheid van hele gemeenschappen, in etnisch verordonneerde eigenschappen die te rangschikken zijn naar een hiërarchie in afkomst, nationaliteit en ras.

Na die dag met Amir in Warschau vertelde Mala me haar levensverhaal, in enkele sessies bij haar thuis. Ze had het toen ook al uitgeschreven in memoires met de titel *Zo heb ik de oorlog overleefd*. Ik schreef de opnamen van onze gesprekken uit om daarna met beide in de hand, haar memoires en de transcripties, aan een reis door de tijd te beginnen, speurend naar steden, dorpen, mensen en gebouwen die in haar verhaal voorkomen en naar documenten, boeken en getuigenverslagen die het aanvullen. Die reis leverde telkens nieuwe vragen op. Die stelde ik in Amstelveen of per e-mail, want Mala is een negentiger die direct antwoordt. Meestal bleken de antwoorden herhalingen; herinneringen die ze me al eerder had verteld.

Langzaam daagde bij mij het besef dat extra gegevens niet op afroep in haar hoofd waren te toveren. Zo leerde ik mettertijd om haar minder lastig te vallen. Ik moest het doen met wat ze had verteld en opgeschreven en met wat ik ontdekte, in archieven, boeken en gesprekken.

In Polen leerde ik nog iets. Mensen kunnen daadwerkelijk in de geschiedenis verdwijnen. Nog meer dan elders zijn in Polen, Wit-Rusland en Oekraïne hele families, dorpjes en gemeenschappen meegevoerd op de stroom van de tijd. De historicus Timothy Snyder gaf zijn boek over de Tweede Wereldoorlog in Oost- en Midden-Europa niet voor niets de titel *Bloedlanden*. Soldaten en burgers sneuvelden bij de miljoenen, kwamen om door moord, honger, ziekte en uitputting. Een zesde van de mensen die in 1939 staatsburger waren van Polen overleefde het geweld in de acht jaar die volgden niet. Zo'n percentage... het is het grootste offer dat een land in de Tweede Wereldoorlog heeft gebracht. Nog eens honderdduizenden, zo niet miljoenen, zijn gevlucht of gedeporteerd. Er vond een etnische ruilverkaveling van ongekende omvang plaats. De ruïnes en massagraven in het gebied tussen Berlijn, Minsk en Kiev vormden een tabula rasa waar totalitaire leiders een nieuwe, 'zuivere' wereld op probeerden te bouwen. Probeer dan de oude wereld nog maar eens terug te vinden.

Als voorbeeld kan Mala's school dienen. Ze noemde die 'de mooiste van Polen'. Bovendien wist Mala de naam nog van de straat waar de

school stond. Klinkt als een eenvoudig klusje. Desondanks duurde het weken en moest ik verscheidene kenners raadplegen voor ik de school vond. Dat wil zeggen: voor ik het eerste bewijs van het bestaan van de school onder ogen kreeg. Van het gebouw zelf stond al 75 jaar geen steen meer op dezelfde plaats.

Ander voorbeeld: in wat nu Oekraïne is en wat tot 1939 Polen was, zocht ik het kerkje waar een priester aan Mala een doopcertificaat gaf. 'Jij wilt je niet laten dopen,' had hij tegen Mala gezegd. 'Jij wilt blijven leven', en hij gaf haar het doopcertificaat van een plattelandsmeisje van wie Mala de naam nog weet. Toch hielp ook dat niet. De archieven van de kerken in de buurt hebben het geweld en de politieke omwentelingen niet overleefd. Ik stuurde brieven naar het bisdom van Lviv, ik bracht een bezoek aan een klooster in de buurt van het kerkje, ik had een afspraak bij de kerkelijke archieven in Warschau: niets bracht me dichter bij de priester die Mala heeft geholpen.

Dat ik het maar bleef proberen, heeft vast te maken met mijn training in de journalistiek waarin de gedachte domineert: één bron is geen bron. Dus bleef ik op reis gaan, smachtend naar bevestigingen in het heden van dit verhaal uit een ver verleden.

Gelukkig kon ik ook dicht bij huis terecht, bij het Joods Historisch Instituut in Warschau, dat uitgroeide tot epicentrum van dit onderzoek naar Mala's leven. Het is een nogal wonderlijk instituut, opgericht na de vondst van twee melkbussen en een paar tinnen kistjes enkele meters diep in de grond, onder het puin van wat ooit het getto was. De historicus Emanuel Ringelblum had ze in de lente van 1943 verstopt onder kelders van woonhuizen. Ringelblum wist dat de totale fysieke destructie van het getto nabij was, omdat hij op de hoogte was van de plannen van de laatste inwoners om met een beperkte hoeveelheid wapens een wanhoopsopstand te beginnen: de getto-opstand van Warschau.

De paperassen in de melkbussen en kistjes betroffen teksten en statistieken die Ringelblum en zijn medewerkers vanaf de instelling van het getto hadden geschreven en verzameld. Hun doel was om zo veel mogelijk informatie vast te leggen over de laatste ademtocht van de joodse gemeenschap in Polen en vooral Warschau. Het team van Ringelblum bestond uit zo'n vijftig tot zestig historici, schrijvers, journalisten en enkele ongetrainde vrijwilligers. Ze verzamelden Duitse propagandaposters,